

Jelen recenszens legalábbis ezt a sorsközösséget teremtő emberi-erkölcsi minőséget véli ragyogni, s ezt becsüli a *Varázstükrök között*-ben, annyira becsüli, hogy kisebb-nagyobb kifogásait ebben a mai tükörhomályosító légkörben nem is tartja ízlésesnek felsorolni. Azt például, hogy recenszens afféle bolondistóki észtanszerúségen nevelkedett elméjének túlságosan sok a könyvben a kis és nagybetűvel írt „lét”, túlságosan szemet szűrök a szóösszetételei. De hát lehet, hogy ez csak Hegel—Lukács György—Heidegger iránt egyformán erős ellen-szenve miatt van így. No meg azért, mert az összes létségekből lassanként egyetlen szorul reánk, mint a bivalybőrbe varrt indiánokra: a Létminimum. Nagybötűvel.

GÁLL ERNŐ

Értelmiség, nemzetiség, erkölcs

Az írástudók sokrétű, szenvedélyektől is fűtött kérdése többszörösen napi-
renden szerepel. A régióinkban végbement kataklizmaszerű átalakulás össze-
függései között az értelmiség helyzete, funkciója és felelőssége nem csupán he-
ves viták előterébe nyomult, hanem a további fejlemények egyik meghatározó-
jaként érezteti hatását. Ma már egyre inkább általánosan elfogadottá vált ama
felismerés, hogy a pártállami struktúrák felszámolásában játszott szerepe foly-
tán a kritikai értelmiség társadalmi fajsúlya — a dominancia jegyében is —
több országban tetemesen megnőtt. Ezt a fejleményt szükségszerűnek és ért-
hetőnek kell minősítenünk, hisz ezek az írástudók voltak azok, akik — Vaclav
Havel szavaival — már nem akartak tovább „hazugságban élni”, s „az igazság-
ban való élés” minden kockázatát, áldozatát vállalták. Kritikai fellépésük, a
civil társadalom életre galvanizáló, a második nyilvánosságot kialakító tevé-
kenységük nélkül a bürokratikus államszocializmus nem omolhattott volna ösz-
sze. A *Petőfi-kör* vitái annak idején megingatták Rákosi uralmát, Franz Kafka
ébresztése a *Prágai Tavasz* előzményei közé tartozott, Szolzsenyicin *Gulag-
sziget* csoportjának megjelenése és sokkhatása a sztálini rendszer feltartóztatha-
tatlan csődjét jelezte és gyorsította, a lengyel KOR tagjai fontos hivatást telje-
sítettek a *Szolidaritás* értelmiségi tanácsadóiként, a *Charta '77* polgárjogi moz-
galom pedig aláasta Husak és Jakes rezsímjét, amelyet aztán a Venczel téren
tüntető diákok buktattak meg. Közismert, hogy a magyarországi *Demokratikus
Ellenzék* kitartó akciói s a vonzásukban létrejött értelmiségi klubok, egyesüle-
tek siettek a kádárizmus végét, s ezt a folyamatot sarkallták a *Demokrata
Fórum* népi-nemzeti ihletésű állásfoglalásai. És ne hallgassuk el az uralom
levő pártokban létrejött, főként értelmiségiekből verbuválódott reformirányza-
tok teljesítményét sem, hisz nélkülük a demokratikus kibontakozás sokkal ne-
hezebben indult volna el, sokkal több áldozatot követelt volna.

A román értelmiség körében észlelhető ellenzékiesség gyengébb volt a min-
denütt jelen levő félelmetes securitate terrorjával szemben, ám az elszánt disz-
szidens-írók, költők szava (gondoljunk Paul Gomára, Doina Corneára, később
pedig Mircea Dinescúra) szerte az országban lelkiismereteket rázott fel. A fia-

talokban visszhangzó lázadó és lázító igék robbanótöltete végül is megdöntötte a zsarnokuralmat.

A példákat még nyilván folytatni lehetne, lényegesnek tartom viszont kiemelni, hogy az értelmiség felfokozott hatékonyságát az egész nép sérelmeinek és aspirációinak tiltakozásokban, beadványokban és programokban való megfogalmazása biztosította. Az írástudóknak a tömegek törekvéseit közvetítő hangja hatalommá vált, s a nómenklatúrák parancsuralmának a felszámolását ösztökélte.

Míndez azokat a gondolkodókat és társadalomkutatókat igazolja (Robert Michels, Alfred de Martin, J. P. Sartre, Raymond Aron, Horkheimer, Marcuse), akik már évtizedekkel ezelőtt az értelmiség kritikai-nyugtalanító, illetve vezető szerepéről értekeztek. A bíráló és a kontesztáció nyilván sohasem lehet, nem is volt egyetlen réteg, egyetlen társadalmi csoport előjoga vagy kizárólagos hivatása. Az értelmiségieket azonban tudásuk, a szavak, szövegek és jelképek tolmácsolásában kifejlesztett képességeik, a kommunikáció terén megszerzett szakértelmük, és végül, de nem utolsósorban ama tulajdonságuk, empátiájuk, hogy mások helyzetével azonosuljanak, erre a szerepkörre kiválóan alkalmassá teszik. Éppen ezért, ők többnyire jobban, meggyőzőbben tudnak hangot adni az általuk képviselt rétegek, népcsoportok szenvedéseinek és vágyainak, mint a közvetlenül érintettek.

A közép-kelet-európai írástudóknak ez a szerepe elválaszthatatlan ama funkcióiktól, amelyet a térség nemzeti-nemzetiségi mozgalmainak a kezdeményezésében és irányításában teljesítettek és ma is változatlanul ellátnak. A következőkben éppen ezt a feladatvállalást, ha akarjuk, küldetést kívánom taglalni, és kísérletemben különösképp tekintetbe veszem, hogy földrészünk tájain, országaiban manapság a nacionalizmus démona garázdálkodik. Úgy látszik, hogy a *homo homini lupus* tétele most egyre inkább az etnikumok, a nemzetek és nemzetiségek viszonylatában válik uralkodóvá. Az etnikumközi kapcsolatokat régi sérelmekből, gyakran jogos követelésekből táplálkozó, ám mai manipulációktól életre gerjesztett indulatok, a kizárólagosság, az elfogultság, sőt a bosszú kerítik hatalmukba. Hamis önképek és torz ellenségképek fűtik izzásig a kedélyeket, amelyek Közép-Kelet-Európát a teljes balkanizálódással fenyegetik. Azt hiszem, nem nagyon túloznak azok a szerzők, akik az államvallássá torzított marxizmus—leninizmus csődjével keletkezett légüres térbe benyomuló nacionalizmust mint a közeledő korszakváltás legerőteljesebb, legagresszívebb irányzatát jelölik meg.

*

Ez a türelmetlen, idegengyűlölettel átitatott nacionalizmus, amelyet a nagy magyar gondolkodó, Bibó István *antidemokratikus nacionalizmus*nak nevezett, nem azonos a XIX. század „ébredőinek”, a nemzeti öntudatra ébredést szorgalmazó írástudóinak a felfogásával. Nem azonos az anyanyelv ápolását, a történelmi múlt és tradíciók feltárását, a folklór gyűjtését felkaroló értelmiségiek eszmevilágával, amely a nemzeti szabadságért, függetlenségért és egységért, a nemzetállam megteremtését célzó erőfeszítéseket, küzdelmeket erősítette. Ama nacionalizmus még a társadalmi emancipációtól elválaszthatatlan demokratizmus szövetségese volt, s a feudalizmus, a „népek börtönei”-nek minősített cári, Habsburg és oszmán birodalmak elleni harcot sarkallta, igazolta. Megfogalmazói, képviselői az értelmiségiek sorából kerültek ki, akik általa a nemzeti ébredés ideológiáját dolgozták ki.

A közép-kelet-európai nemzetté válás specifikus jellege abban a megkülönböztetett fontosságú szerepben is megnyilvánult, amelyet kifejeletében az értelmiségek játszottak. Ha ugyanis — korabeli felfogás szerint — a nemzetek már régóta léteznek, azonban változatos okokból kifolyólag bizonyos ideje „szenderegnek”, akkor ebből a Csipkerózsika-álomból fel kell őket ébreszteni. Az ébresztés történelmi missziója pedig főként azokra a költőkre, nyelvészekre, újságírókra, történészekre, lelkészekre várt, akik egyben a nemzeti újjászületés nélkülözhetetlen tényezőit, stimulenseit, nevezetesen az egységes nemzeti nyelvet és irodalmat, a közös múltból és származásból, a történelmi sorsközösségből merítő *nemzeti öntudatot* megteremtik.

Ezt csak ők teheték meg, mert térségünkben, egy gazdag, erőteljes és társadalompolitikailag tudatosan tevékeny polgárság hiányában, a társadalmi haladás és a nemzeti felszabadulás hordozója a polgárosodó nemesség, illetve a még gyenge burzsoázia, főként azonban az értelmiség volt. Ez a réteg, amely e tájakon különböző osztályokból, nagyrészt a középnemességből és a polgárságból, de növekvő mértékben a népi tömegekből is verbuválódott, gyorsan, valamennyi kategóriánál fokozottabb mértékben nőtt. Jellege összetétele, színvonalja népenként, országonként változott, közös volt azonban tagjainak ama képessége, érzékenysége, hogy a társadalmak, népeik létében munkáló szükségletekre, a jövőt alakító tendenciákra korán felfigyeljenek.

Bibó István annak idején elutasította azt a — marxista értelmezést egyszerűsítő — tételt, hogy a nemzeti érzés, a nacionalizmus a tőkés nagypolgárság érdekeiben gyökerezne, és egyértelműen ezeket szolgálná. Elfogadta viszont, hogy a nagytőkés polgárság a modern demokrácia és a nacionalizmus haszonélvezőjévé is vált. Ő úgy vélte, *hogy a nemzeti intelligenciában kell a nemzeti eszme elsődrendű képviselőjét és megfogalmazóját felismernünk*. A régióban kialakult körülmények folytán erre az értelmiségre hárult az a történelmi feladat, hogy a népet a nemzet leckéjére „megtanítsa”. E feladat, e szerep révén Kelet-Európában a művelődés — más tájakon ismeretlen arányokban — politikai színezetet nyert, s mindebből a művelődésfenntartó, nemzetébresztő írástudókra nézve súlyos felelősség származott.

Évtizedekkel e koncepció papírra vetése előtt Jászi Oszkár, a kelet-európai nemzeti kérdés kiemelkedő hazai szakértője, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című mű (1912) szerzője hasonló szellemben taglalta a középosztálybeli „lateinerek”, illetve a nemzetiségi tömegekből felemelkedett írástudók feladatait. Okfejtése Otto Bauernek a „történelem nélküli” népekre vonatkozó — az engelszi tételt kiigazító — értelmezéséhez kapcsolódik. Otto Bauer, aki — mint ismeretes — alapvető munkát szentelt a nemzetiségi kérdés és a szociáldemokrácia viszonyának (*Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, 1907), Engelsszel ellentétben nem tartotta a felsőbb osztályok nélküli jobbagynépek passzív, történelem alatti létét végleges állapotnak. Ellenkezőleg, ő azt állította, hogy a társadalmi haladást mozgató tényezők ösztönzésére a „történelem nélküli” népek, nemzetek öntudatra ébrednek, és önmaguk sorsának, történelmének cselekvő alakítóivá válnak. Ez a folyamat a kultúrfejlődésbe való bekapcsolódáson keresztül, az anyanyelvű művelődés kialakításával megy végbe. Mindez azonban az értelmiség létét és intenzív közreműködését igényli.

Éppen ezért érthető, miért irányul minden beolvasztó, a nemzeti-nemzetiségi elnyomást konzerválni igyekvő hatalom politikája elsősorban az „ébresztők” ellen. Jászi Oszkár is nagy teret szentelt említett művében ama gyakorlat

bírálatának, amely — a kényszerasszimilálás célkitűzésével — a nemzetiségi tömegekből kiemelkedő intellektüelek pályáját, érvényesülését próbálta akadályozni, megghiúsítani. Jászi pálcát tört a korabeli magyar kormányok elnemzetlenítő iskolapolitikája fölött, elítélte, hogy az állami és helyi hatóságok egyrészt nem alkalmazták a nemzetiségi írástudókat arányszámuk szerint, másrészt csak alacsonyabb tisztségeket juttattak nekik. Persze a diszkrimináció ellenállást váltott ki, s ebben az összefüggésben taglalta Jászi a korabeli román intelligencia magatartását. Méltatta, hogy — felismerve hátrányos helyzetét — a nép oldalára állt.

A nemzeti ébresztők teljesítményének, érdemeinek az elismerése nem jelentett, nem is jelenthet kritikátlan dicséretet. Mindkét idézett gondolkodó bíráltilag viszonyult a demokratizmus és a nemzeti törekvések közötti egységet megbontó, valamint etnocentrikus beszűkülést, előítéleteket, elfogultságokat, végső soron idegengyűlöletet szító értelmiségiek tevékenységéhez.

Jászi elmarasztalóan szólt a nemzeti „küldetés” mítoszainak megfogalmazóiról, akik népük múltját, az elődök tetteit a legmagasztalóbb módon próbálták feltüntetni. Rámutatott a nemzeti dicsőség „dühödt kutatásának” komikus színezetére, utalt az ősi nagyságot bizonyítani hivatott hamisításokra és minden realizmust nélkülöző jövőképekre. Bibó sem kímélte azokat, akik felelősek voltak a „zavaros filozófiák és a hazug propaganda” terjesztéséért, s akik — a területi vitákat táplálva — „misztikus lényekké, mágikus varázsigékké” változtatták az egyszerű gondolatokat, elködösítették a tényeket, és nemzeti vágyálmodat elevenítettek fel. A kelet-európai kisállamok nyomorúságának diagnosztjaként, Bibó váddal illeti az ún. „nemzeti tudomány” megteremtőit, mert a régió országainak tudományosságát nagymértékben korrumpálták, az értelmiségi elitet pedig a valóságtól eltávolították. Bibó valóságos filippikát intézett az antidemokratikus nacionalizmust hordozó értelmiségiek ellen, akiknek szemére vetette, hogy ha „megkérdezték őket, miért akarnak uralmat gyakorolni olyan népeken, amelyek ezt nem kívánják, s miért akarnak többek lenni azoknál, akiknél nem többek, akkor régészeti leletekre, népdalokra, népművészeti motívumokra, szókölcsonzésekre, szárnyas oltárookra, könyveik és intézményeik hatására mutattak rá, amelyek mind azt bizonyítják, hogy az illető nép önelkülük még ma is a legsötétebb barbárságban sínylődnék”. A manipulált tudomány e művelőiből kerültek ki azoknak a politikusoknak (a Tiszák, Brătianuk, Pasic, Bethlen, Venizelosz stb.) a szellemi csatlósai, akiket Bibó „hamis realisták”-ként mutatott be.

*

Az ébresztők, majd az antidemokratikus nacionalizmus képviselői a XVIII—XIX. században léptek színre, tevékenységük és ellentmondásos szerepük azonban a mi lezárulás felé közeledő századunkban is nyomon követhető. Mind pozitív, mind káros következményeikkel együtt. Az 1919-es békeszerződések pontot tettek a térségünket uraló soknemzetiségű birodalmak történetének végére, ám nem szüntették meg az itt kialakult nyomorúság, a nemzeti-etnikai konfliktusok okait. A volt birodalmak helyén létrejött „nemzeti” államok határai nem estek, nem is eshettek egybe az etnikai határokkal, az új kisállamokon belül továbbra is nagyszámú kisebbség maradt, s a tegnapi elnyomottakból új elnyomók lettek, akik nem mondtak le a diszkrimináció, a beolvasztás politikájáról.

Ilyen körülmények között új ébresztők lépek fel, akik a kisebbségi helyzetbe kerül népcsoportjuk válságba jutott, illetve megváltozó identitástudatát fogalmazták meg, s a nemzettestről levált rész anyanyelvű művelődését ápolták, hogy a kényszerasszimilációs törekvésekkel szemben a megmaradásban segítsék. A Romániába sodródott magyarság esetében például az ébresztők utódaiként jelentkeztek azok az újságírók, költők, tanárok és lelkészek, akik az elsők között öntötték szavakba az új történelmi helyzetben való tájékozódás, az önfenntartás parancsát. Az ő „kiáltó szavuk” hirdette meg a kisebbségi élet erkölcsi-politikai követelményeit, s ők villantották fel azt a biztató távlatot is, amelyben a pálma súly alatt is nőhet.

Persze, az új szerep felvállalóinak sok akadállyal kellett megküzdeniük. A megszokott struktúrák csődje, a hagyományos keretek, életformák és felfogások összeomlása zűrzavart és tájékozatlanságot idézett elő. Egyeseken csüggedt tehetetlenség vett erőt, mások csodavárásba, a határrevízió vágyálmába menekültek. Akik viszont — a valóság szorításában — az „ittmaradás” elvét vallották és gyakorolták, létszükségletként érzékelték az új határok között életre hívandó magyar művelődés és a megfelelő intézményrendszer megteremtését. *Ilyeténképp az irodalmi, nyelvtudományi, filozófiai, művészi alkotó tevékenység, az iskolaállitás és nevelés nemzetiség-fenntartó funkcióvá lépett elő.*

A vizsgált történelmi alakulás dialektikájához tartozik, hogy a hátrányok — bizonyos összefüggések között — mint serkentő tényezők érvényesülhettek. A kisebbségi művelődések és értelmiségiük számára erőforrást jelenthetett, hogy leszakadtak a sokáig kiváltságos helyzetben lévő nemzeti központról. A kisebbségi helyzettől elválaszthatatlan decentralizáció révén, a levált nemzet-rész és művelődés újra felfedezhette sajátos hagyományait és jellegzetességeit, termékenyítő kapcsolatokat építhetett ki az együtt élő népek kultúráival, s ez az egész folyamat bizonyos — átmeneti jellegű — kulturális fellendüléshez is vezetett.

Sok tekintetben hasonló tapasztalatokat szerezhettek azok az észak-erdélyi román írástudók is, akik a második bécsi döntés következtében kerültek kisebbségi helyzetbe. Nekik is meg kellett élniük a kisebbségre sodródás traumáját, nekik is át kellett esniük identitástudatuk bizonyos válságán, és meg kellett kísérelniük, hogy anyanyelvű művelődésüket védve, népcsoportjuk létét, fejlődését biztosítsák. Térségünk írástudóinak — sok vonatkozásban — tragikus sorsát éppen ezek a felváltva elszenvedett frusztrációk, a kisebbségi sorsba jutás következtében átélt megpróbáltatások, az új és új erőfeszítések, az átmeneti eredmények és kudarcok, a remények és a csalódások élményei határozzák meg.

A romániai magyar értelmiség odissaézánának újabb állomásához érkezett, amikor a második világháború befejeztével, a hitlerizmus veresége és a párizsi békeszerződések után ismét kisebbségi sorsra ítéltetett. Ez a fordulat az akkori nagy társadalmi átalakulással esett egybe, s noha értelmiségünknek több vonatkozásban a két világháború közötti korszak feltételeivel kellett szembesülnie, az új, akkor ígéretesnek mutakozó távlatok bizakodással tölthették el. Ez főként a szocialista elkötelezettségű írástudókra volt jellemző, akik akkor nem tekintették magukat különálló, sajátos küldetésű csoportnak. Az „élcsapat” sor-katonáiként meneteltek a „daloló holnapok” irányába, és szentül meg voltak arról győződve, hogy a felépülő igazságos és humánus rend a nemzetiségi kérdés eszményi megoldását is meghozza. E várakozásukat tények is alátámasztani látszottak. A romániai magyarság megszabadult — a szlovákiaihoz hasonló — kitelepítés veszélyétől, kiépültek az egyenjogúság égisze alatt azok az intézmé-

nyek is, amelyek az érdekvédelmet és az anyanyelvű művelődés működését szavatolták, s az óvodától az egyetemig terjedő magyar iskoláztatást biztosították. 1944—1947 között hatékony kultúrafejlesztő és közösségmegtartó erőként érvényesült a baloldaliakat s a transzilvanizmus szellemét életető demokratákat átfogó új értelmiségi népfront. Gramsci kategóriáit használva állíthatjuk, hogy ezekben az években — a romániai magyar értelmiség viszonylatában — bizonyos egység jött létre az „organikus” és a „hagyományos” entellektüelek között. Míg az utóbbi — a kisebbségi lét és kultúra szempontjából oly nélkülözhetetlen — folytonosságot képviselte, az előbbi az új, többnyire népi származású fiatal szakemberekkel gyarapodott. A kisebbségi-nemzetiségi szempontból döntő fontosságú értelmiségi utánpótlást a magyar tannyelvű Bolyai egyetem és más főiskolák tették lehetővé.

E viszonylag kedvező szakaszt azonban — a proletár diktatúrának nevezett — pártállami parancsuralomra való áttérés szakította meg. A „kötelezően éleződő osztályharc” sztálini tételének megfelelően, a népfrontos együttműködést a tradicionális értelmiséggel való szövetség felmondása követte, a Rajk-ügy szórásában számos vezető magyar értelmiségit letartóztattak, és koncepciós perek alapján bebörtönöztek. Különböző támadások indultak a magyar politikai és kulturális intézmények ellen. Fokozódott az asszimilálásra törekvő román nacionalista politika, amely egyre inkább a nomenklatura uralmát volt hivatott legitimálni és alátámasztani.

A nagy kiábrándulás, az utópia és a valóság közötti szakadék mélyülésének folyamatában — a kollaboránsok kivételével — a romániai magyar értelmiség hangadó körei fokozatosan felismerték, hogy a bolsevik eredetű — ismét Gramsci szavaival élve — „kollektív értelmiség”, a vezető állampárt végletes központossítottága, katonai fegyelme és minden kritika elfojtása révén mélyesen értelmiségellenessé torzult. Evidenssé vált számukra, hogy a párt nem a szerves értelmiség emanációja, hanem egy új hatalmi elit előjogainak intézményesült biztosítója. Rá kellett döbenniük arra is, hogy a nemzetköziség cégére alatt nagyhatalmi érdekek, a hazai belpolitikában pedig beolvasztó praktikák érvényesülnek.

Ezek a traumatizáló tapasztalatok ösztönzőerővé is változtak, s a nemzeti-ségvédő funkció teljesítésére, a tradicionális értelmiséggel (köztük az egyházak képviselőivel) való együttműködés, a közös front újra való kiépítésére sarkalltak.

Ma már evidenciaszámba megy, hogy egy kisebbségi népcsoport helyzete és jövőbeni kilátásai nagymértékben atól függnek, milyen nagyságrendű és képzettségű értelmiséggel rendelkezik. Éppen ezért valamely többségi államhatalom nemzetiségi politikájának megítélésében döntő ismérvként kínálkozik az a mód, ahogyan az országban élő kisebbségek értelmiségi utánpótlását kezeli. E kritérium alapján sokatmondó, hogy az önálló Bolyai egyetemet 1959-ben a kolozsvári román egyetemmel „egyesítették”, majd a keretein belül folyó magyar nyelvű oktatást elsorvasztották. Ugyanez a sors várt a többi magyar nyelvű főiskolára, illetve részlegre. Ezt követően, egy következetesen alkalmazott *numerus clausus* következményeként is, az értelmiségi pályák nacionalista kisajátítása bontakozott ki. Ezzel a kisebbségek, különösképpen pedig a legnagyobb számú magyar kisebbség nem csupán kulturális szempontból, hanem gazdaságilag is a diszkrimináció tárgyává vált.

A Ceaușescu-féle totalitáriánus uralom alatt, különösen a hetvenes évek végétől kezdve s a nyolcvanas években a magyar vidékekre tömegesen küldtek

román diplomásokat, az egyre kisebb létszámú fiatal magyar szakembereket pedig a régi Románia megyéibe helyezték. Jellemző, hogy éveken át a végzős magyar nyelv- és irodalomtanárokat az Ókirályság legeldugottabb mélységeibe számúzták, ahol mindent taníthattak, csak éppen nem azt, amire készültek, s amire Erdélyben égetően szükség volt. A különböző megszorító intézkedések folytán, a homogenizálás nagyobb dicsőségére, a zsarnokuralom utolsó éveiben a magyarság értelmiségi utánpótlása végzetesen lecsökkent.

Mindez konkrétan is bizonyítja, hogy a demokratikus román értelmiséget is gúzsba kötő terror még kíméletlenebbül fordult a romániai magyarság önazonosságát védelmező értelmiség ellen. E — túlnyomó többségében állami alkalmazottként is az önkénynek kiszolgáltatott — rétegnek számtalan nehézséggel, akadállyal kellett megküzdenie: Sorait a kivándorlás apasztotta vézesen, szóvivőit a szekuritáté zaklatta és üldözte, erejét az eluralkodó félelem, az általánossá váló bizonytalanság és gyanakvás, a távlatvesztés és az atomizálódás gyengítette. A tehetetlenség kínzó élményével viaskodó, egyre gyakrabban reménytelenségtől fojtogatott írástudók színe-java mégsem tette le a fegyvert. Dacolt a nemzetiségi sajátosságokat tiltó cenzúrával, a történelem kisajátítását célzó manipulációkkal — és lehallgatókészülékek, besúgók és pecsovicsoúk üzemei ellenére — a szellemi-morális ellenállás „sündisznóállásait” építette ki.

A túlélést elősegíteni hivatott ellenállás különféle formáiban a romániai magyar „értelmiségi mezőt” alkotó egyének, csoportok, irányzatok ismerhetők fel. Ha Bourdieu eme fogalmához folyamodunk, akkor nem csupán e dinamikus struktúra összetevőit, egymás közötti kapcsolataik bonyolultságát, hanem a hatalmi, ideológiai és kulturális mezőkhöz való viszonyulásuk alakulását is nyomon kell követnünk. Tudatosítani és méltatnunk kell a romániai magyar *underground*, a hatalmi-ideológiai mezőn kívül kibontakozó ellenállás teljesítményét is. A szamizdat kiadványok és „repülő egyetemek” az önfeladással, az elszigetelődéssel szegültek szembe.

A túlélés frontjához tartoztak természetesen a magyar kulturális intézmények (a kolozsvári egyetem magyar tanszéke és más főiskolai részlegek, iskolák, folyóiratok, napilapok, műkedvelő csoportok, dalárdák stb.), amelyek kisebb-nagyobb kompromisszumok, engedelmények árán tanították, ápolták az anyanyelvet, a sajátos hagyományokat, szokásokat, s jórészt a kereteik között utóvédharcot folytató szakembereknek köszönhető, hogy a forradalom után a kulturális újjáépítésnek nem nullpontról kell elindulnia. A romániai magyar művelődés életerejét a diktatúra nem volt képes megtörni.

*

Amikor a romániai magyar értelmiség-fenntartó — antitotalitárius erőfeszítéseit próbálom bemutatni, ismétlem, nem az apológia szándéka mozgat. Nem vitás számomra, hogy egy ilyen vizsgálódást csak kritikai szellemben lehet/szabad elvégezni. Az ugyancsak bírálati önreflexió szintén nélkülözhetetlennek mutatkozik. Ezt az önelemzést sürgetik a fiatalabb nemzedékek is, amelyek több vonatkozásban emeltek kifogást a nemzetiségi intézmények s az őket irányító vezető értelmiség ellen. E — végső fokon hasznos és ösztönző — kritikákban az értelmiséggel kapcsolatos, nyugati szerzők megfogalmazta vélemények hatását is fellelhetjük. Találkozhatunk például Jean-François Lyotárdnak és posztmodern követőinek nézeteivel, amelyek szerint „az egyetemes alanyokkal azonosuló” írástudóknak a napja lealkonyult, és talán felismerhetjük a

Schelsky-féle konzervatív szemlélet valaminő változatát is, amely egy új világi papi rend — előjogokat is biztosító — szereplését, missziós tudattól fűtött tevékenységét marasztalja el. És végül, rábukkanhatunk a Pierre Bourdieu képviselte koncepció tételeire is. Ezek az értelmiség önáltató, sokszor önös érdekeit takargató illúzióit, hamis tudatát fedik fel. Az erdélyi fiatal magyar értelmiségiek kritikáiban hangot kap a régi rendszerrel kötött bizonyos rossz kompromisszumok okozta elégedetlenség, s egyre erősebb az abszolutizált egyéni jogokra hivatkozó irányzat, amely idegenkedik a nemzetiségi elkötelezettség morális követelményeitől, és nem hajlandó például a kivándorlást elutasító álláspontot elfogadni.

Az említett nélkülözhetetlen, sőt kötelező önreflexiót sarkallhatja annak a megvizsgálása is, hogy milyen mértékben alkalmazható — a különböző „új-osztály-elméletek” között — a Konrád György és Szelényi Iván kidolgozta, s *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvükben (1978) kifejtett elmélet a romániai magyar értelmiségre.

De mit is mond e — sokat vitatott — könyv?

Ha Milován Gyilász *Új osztály* című — sokat idézett — alapműve az ötvenes évek végén arra a következtetésre jutott, hogy a kelet-európai országokban nem a proletáriátus, hanem a párt- és államapparátus birtokosai kerültek hatalomra, s e funkciójukban új osztállyá alakultak, Konrád és Szelényi úgy látták, hogy az apparatcsikok kezdik fokozatosan megosztani hatalmukat az értelmiséggel. A nomenklatúrák diktatúrája — szerintük — lassan az „értelmiség osztályhatalmá”-nak adja át a helyét. Pontosabban: nem az egész értelmiség, hanem csak ama része emelkedik fel a hatalomba, amely az államszocialista redisztributív gazdaságokban megőrzi a tudás teleológiai összetevőjének uralmát a technikai ismeretek fölött. E csoport alkotja az ún. *intelligenciát*, a jellegzetes kelet-európai kategóriát, amelynek tagjai a régióra jellemző elmaradottság feltételei között felismerték annak előnyét, hogy ők nem szakemberek, s ezt bizonyos végrehajtói készségek birtokában erkölcsi elkötelezettséggel és történelmi látással kompenzálták. Ők voltak azok, akik — annak idején, majd később is — elfogadták a bolsevikok felszólítását, hogy a társadalom forradalmi átalakításának az élcsapatává váljanak.

Tizenegy évvel azután, hogy a két szerző egy tanyán befejezte — a konspiráció körülményei között megírt — könyvét, a külföldre távozott Szelényi felülvizsgálta közös munkájukat. Visszatekintve, kénytelen volt megállapítani, hogy a könyv, amely egyébként túláltalánosított (többnyire magyarországi) tapasztalatokat vetített ki jövősi irányzattá, későn született. Prognózisai nem igazolódtak. A nomenklatúrák hatalmi gépezete a legtöbb országban konokul ellenállt. A reformkísérletek elbuktak, s velük együtt azok az értelmiségiek is kudarcot vallottak, akiknek a hatalmát a könyv részben megállapította, részben pedig megvalósulni látta.

Ha az újosztály-elméleteket, s köztük a Szelényiékét is, a romániai viszonyokra próbáljuk alkalmazni, elsősorban azt kell leszögeznünk, hogy ebben az országban nem csupán a reformtörekvések voltak igen gyengék, valójában nem is léptek fel, hanem a pártbürokrácia sem mutatott semmilyen kompromisszum-készséget. Köztudott, hogy a Ceaușescu-féle vezetés — egy átmeneti, taktikai jellegű enyhülés után — zsarnokuralommá fajult. A dühödt értelmiségellenesség — mint kimutattam — jellegzetes vonásai közé tartozott.

Ami a romániai magyar értelmiséget illeti, noha több tagja egy ideig a hatalmi elithez tartozott, a párt- és állampolitikában eluralkodó nacionalizmus

folytán, onnan többnyire kiszorult. (Persze, mindig maradtak az apparátusban ún. „ügyeletes” magyarok.) Volt azonban egy történelmi pillanat, éppen az említett rövid enyhülés és nyitás idején, amikor a diktátor a „függetlenség” pózában ideig-óráig némi engedményeket tett. Nemzetiségi vonatkozásban is.

Mindez azonban pünkösdi királyságnak bizonyult. A hatalom központosítása nemcsak hogy nem csökkent, hanem végletesen, a személyi-családi önkényuralom irányában fokozódott. Ha egy rövid időre a nemzetiségek előtt felvillantották a — nemzetével szinkron — hosszú távú lét távlatait, e csalóka perspektíva nem sokáig kelthetett reményeket. Az egyneműsítés gőzhengere már útban volt, s azok, akik — egy ideig magukat is áltatva — engedtek a hatalom csábításainak, és kisebb-nagyobb kompromisszumokat kötöttek, ráébredhettek, hogy illúzióik foglyaivá, túsokká váltak.

A romániai tapasztalatok is jelzik tehát, hogy Szelényi önbírálati visszatekintése elkerülhetetlen volt, ezek a tapasztalatok nem azt mutatják, hogy a szóban forgó értelmiség útban lett volna a hatalom felé.

A múlt immár többé-kevésbé mögöttünk van. De mit mondanak, mit jeleznek a mutatkozó jelenségek, tendenciák?

Mihez kezdjen a változásokhoz, s ugyanakkor egy művelődés túléléséhez oly nagy mértékben hozzájárult értelmiségi gárda? Válgék-e a kapitalizmus helyreállításának „élcapatává”, vagy vonuljon vissza a különböző szakterületek zárványaiiba? Meddig kell az íróknak, költőknek, tanároknak, kutatóknak és lelkészeknek a fórumon ágálniuk, és mikor adhatják át a stafétát a hivatásos politikusoknak? A választás kényszerűsége, a döntések elodázhatatlansága egész Közép-Kelet-Európában újabb és újabb polémiákat gerjeszt. Dilemmák és alternatívák merülnek fel, s úgy tűnik, az egyértelmű válaszok, a megfellebbezhetetlen igaz feleletek ideje lejárt.

Egy azonban mégis biztosnak mondható: az előadásom elején bemutatott anómiás közegben, a nacionalista elfogultságok, előítéletek és hamis ellenségképek kiküszöbölése főként a tárgyilagos kutatások és párbeszédnek segítségével érhető el, ha egyáltalán elérhető. Napjaink hiszterizált légkörében, a különböző országokban kirobbant véres incidensek tanulsága szerint is, az elvakult szenvedélyekre mindenekelőtt a ráció, egy szükséges és lehetséges közép-kelet-európai tudat jegyében lenne szabad csak válaszolni.